

Könül Nəriman qızı Həsənova
f.ü.f.d., dos., ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı
Konul.hasanova@adpu.edu.az
Orcid ID: 0001-0001-8795-252X

NƏSR MƏTNLƏRİNDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ MÜSTƏVİDƏ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə: Dildə qənaət prinsipini tarixilik və müasirlik nöqteyi-nəzərdən saf-çürük etdikdə olduqca maraqlı və elmi üçün mühüm dəyər kəsb edən məsələlər meydana çıxır. Səslər, morfoloji göstəricilər sözlərin tərkibində elə belə, kor-koranə, adi şəkildə bir-birilə birləşmirlər. Sözlərin tərkibində səslərin, şəkilçilərin bir-birilə əlaqəyə girməsi, birləşməsi faktı öz-özlüyündə qanunauyğun linqvistik hal olub, konkret tarixi bilinməyən uzun illərin məhsuludur. Cümlənin təşkili üçün söz və söz birləşmələri əsas olduğu kimi, mətnin təşkilində cümlə əsas faktordur və bunlar dildə kommunikativ funksiyaları yerinə yetirirlər. Çoxlu sayda linqvistik kateqoriyalardan olan söz və şəkilçilərə tarixilik və müasirlik prizmalarından yanaşdıqda həmin söz və şəkilçilərin tərkibində tarixi inkişaf nəticəsində qənaət prinsipinə meylliliyi açıq və aşkar şəkildə özlərini təzahür etdirir, təkamül prosesinin dinamik səciyyəsinə şərtləndirir. Təbii ki, sözdə buraxılmış səsin, morfoloji göstəricinin bərpası onun söz quruluşundakı mövqeyi vasitəsilə müəyyənləşdirilə bilər və bu mövqeyi şərtləndirən situasiyanın, üslubi məqamın köməyi ilə üzə çıxarıla bilər. Qənaətə meyilliyilin əsasında uzun tarixi inkişaf prosesi durur və bu inkişaf prosesi göstərir ki, dil mürəkkəbliyindən bəsitliyə, sadəliyə doğru daha çox meyillidir ki, məqalədə bu məsələlər şərh olunur.

Açar sözlər: dil, tarix, qənaət prinsipi, mürəkkəblikdə sadəliyə meyllilik.

Dildə qənaət prinsipi uzun təkamül prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Dil səviyyəsində hər hansı bir sözün quruluşunun mürəkkəblikdən sadəliyə doğru inkişafını izləməklə qənaət prinsipinin əhəmiyyətini aşkara çıxarmış olarıq. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından üzü bəri ən azından XIX əsrin sonlarına kimi dilimizdə işlənən “yengi” sifətini götürək. Tarixi qrammatika kitablarında qeyd edilir ki, “yengi” sifəti təxminən XIX əsrin ortalarına qədər əski formasını saxlamış, get-gedə n-nin tərkibində q samitinin zəifləyib düşməsi ilə “yeni” şəkildə sabitləşmişdir (1, 74). Bu fikrə etirazımız yoxdur, lakin əlavəmiz bundan ibarətdir ki, dilimizin inkişaf qanunauyğunlaqlarına müvafiq olaraq söz mürəkkəblikdən sadəliyə, yəni qənaətə doğru bir təkamül yolu keçmişdir, çünki bu təkamül prosesi təkcə Azərbaycan dilində deyil, ümumtürk dillərinin bəzilərində də özünü təzahür etdirir. (Burada biz mürəkkəb söz dedikdə qrammatika kitablarındakı sözün quruluş növünü nəzərdə tuturuq - K.N.). Və yaxud, 5 min əvvəl şumer dilində tir sözünü götürək və “həyat, diri” mənalarında hazırda dilimizdə işlənən bu sözün qənaət prinsipinə transferi müxtəlif fonetik tərkiblərdə olmuşdur. Orxon abidələrində bu söz “tirig” şəkildə işlənmişdir: Mən günü **diriyəm**, üç yaşında atasız qaldım (4, 32). S.Kərimov qeyd edir ki, müasir dövrdə “diri” mənasında işlənən tirig sözü olduqca qədim formasıdır (5,8). Müxtəlif tarixi dövrlərdə tirig sözü teri tarixi şəkillərində də işlənmişdir. Bütün bunları şərh etməkdə məqsədimiz budur ki, söz tərkibində uzun inkişaf prosesindəki qənaət prinsipinin özünü necə təzahür etməsi yolunu üzə çıxarmaqdır. Qədim dil araşdırmalarından bu da məlum olur ki, “**tirig**” sözünün sonunda **g** samitinin ellipsisə uğraması XIII əsrin sonlarına təsadüf edir, **ölug** – **ölü**, **çölg** – **çöl**, **suçik** – **suçi** sözlərində olduğu kimi (4, 33). Bütün bu dil faktlarını nəzərə alıb **tirig** sözünün qənaət prinsipinə transferini belə göstərə bilərik: tiri (şumerçə) → tirig (Orxon yazılarında) → tarui (türkcələrdə) → tiri (puleotoponimlərdə) → diri (müasir Azərbaycan

dilində). Deməli, sözdə bir səsin dilin təkamülü nəticəsində düşməsi mürəkkəblikdən sadəliyə doğru meylliliklə bağlıdır ki, bu da qənaətin ən mühüm göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid olan yazıların dilində müasir ədəbi dilimizdə işlənən “ulu” sözünün **oloğ – oloq – uluğ** şəkillərinə rast gəlirik. M.Kaşğari **oloğ – oloq – uluğ** fonetik tərkibinə malik sözü şərh edərək göstərir ki, bu sözlər “hər bir şeyin böyüyü” mənasını verir (6,62). Hazırda həmin formalar dilimizdə işlənməsələr də, “ulu” sözü, yəni həmin formaların sadələşdirilmiş, qənaətə uyğunlaşdırılmış şəkli işlənir və “qədim” mənasını bildirir. Bu sözün qənaətə transferi fikrimizcə, belə olmuşdur: oloğ → oloq → uluğ → ulu.

Məlumdur ki, onluq sayları ayrı-ayrı lüğəvi vahidlərdən ibarət olan miqdar saylarının birləşməsindən düzəlmişdir və onlardan səksən, doxsan sayları qədim dövrlərdə səkkiz + on, doqquz + on formalarının bu şəkil alması heç də o demək deyil ki, uyğun mövqələrdə sözlər bəsitləşmiş şəkillərdə öz yerlərini tutmamışlar, buraxılmışdır. Miqdar saylarının tərkibindən də, səslənməsindən aydın şəkildə görünür ki, “on” sayı həmin sözlərin tərkibində fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq işlənir və sadəcə olaraq həmin sayların müasir formalarında tələffüz sadələşir, sözlər yığcamlaşır.

Substantivləşdirilmiş saylarda qənaət prinsipi özünü semantik resurslar üzrə təzahür etdirir. Məsələn, **26-lar Ağcaqum çölündə güllələndilər** – cümləsində **26-lar** sayı müəyyən funksional dəyərə malik olan dil vasitəsidir və qənaət prinsipi ilə əlaqədar olaraq bu şəkildə işlədilmişdir. Substantivləşmiş 26-lar sayının məna pastulatlarını çözləsək, mütləq həmin şəxslərin – güllənənlərin adlarını və soyadlarını, hansı işlə məşğul olduqlarını, nə üçün güllələndiklərini sadalamalıyıq. Bu qeyd etdiklərimiz, şübhəsiz ki, mikromətn çərçivəsində öz bədii həllini tapır və informativ cəhətlər məndə reallaşdırılır. Cümlə strukturunda həmin sayın substantivləşmiş şəkildə işlədilməsi oxucunu fizioloji əziyyətdən azad edir və oxucu istər-istəməz təsəvvüründə, təfəkküründə 26 nəfər şəxsi göz önünə gətirir. Bu xüsusda B.A.Serebrennikovun doğru olaraq göstərir ki, “Qənaətə meylin mənbəyində insan orqanizmi durur. Dildə qənaət prinsipi özünümühafizə instiktinin bir konkret təzahür formasıdır. Bu, fizioloji gərginliyin həddən artıq işlənməsinə qarşı özünəməxsus reaksiyasıdır, yaddaşın izini mürəkkəbləşdirən, nitqin yaranması və qavranması ilə bağlı beyndə mövcud olan bəzi funksiyaların həyata keçməsinə qarşı, hər cür qeyri-rahatlığa qarşı duran bir prosesdir” (6, 27). Deməli, 26-lar sözü özündə həmin sayda olan şəxslərin ad və soyadlarını özündə abstrakt, instinktativşəkildə təzahür etdirir, ilk növbədə burada qənaət prinsipi çoxlu sayda xüsusi isimlərin semantik ellipsisə uğraması hesabına baş verir. Müasir publisistikamızda işlənən 60-çılar, 91-lər saylarında vəziyyət 26-lar substantivləşmiş sayında olduğu kimidir.

Tarixilik və müasirlik müstəvilərində qənaət prinsipini izlədikcə məlum olur ki, dildə əvəzliliklər sistemində də müəyyən sadələşmə prosesi baş vermişdir. Müasir dilimizdə üçüncü şəxsin təkini və müəyyən uzaq və ya yaxın məsafələrdəki əşyaya işarə etmək, onları ifadə etmək üçün “o” sözündən istifadə olunur. Dilimizdə bu yeganə tək hərflə ifadə olunan müstəqil və leksik mənaya malik olan hərfi sözdür. “XIX əsrin əvvəllərində “O” əvəzliyi normal vəziyyətdə “ol” şəklində işlənmişdir. Lakin bu dövrdən sonrakı ədəbi dilimizdə o əvəzliyinin “ol” şəklinə rast gəmirik”. (106). Deməli, minilliklər ərzində “ol” şəklindəki bu əvəzliyin sonunda “l” samitinin düşməsi üslubi xüsusiyyətdən daha çox, dilin qənaətə meylliliyi ilə izah olunmalıdır. H.Mirzəzadə göstərir ki, şəxs və işarə əvəzliliklərində, yəni “ol” əvəzliyində baş verən səs düşməsi hadisəsinin səbəbi bizə məlum deyildir (1,108). N.K.Dmitriyev öz tədqiqatlarında belə qənaətə gəlmişdir ki, “bu əvəzliyin, yəni “o”-nun məcazi olaraq iki forması mövcuddur : ul>ol / u>o” (7,99). Göründüyü kimi hər iki il dil tarixçisi – türkoloq “ol”-un “o”, “u” –ya çevrilməsi prosesini düzgün izləmişlər, lakin həmin əvəzlikdə “ol”-da l samitinin düşməsi hadisəsini izah etməkdə çətinlik çəkmişlər. Fikrimizcə, Azərbaycan dilində olduğu kimi, digər türkcələrdə də “ol”-un “o”, “u” şəklinə

düşməsi dilin qənaətə meyliliklə əlaqədar baş vermişdir. “O” əvəzliyinin “u” şəklində işlənməsinə hazırda Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində də rast gəlinir (8,115).

Tarixi dövrlərdəki əsərlərin dilində sol əvəzliyi intensiv şəkildə işlənmişdir. A.N.Kononovun fikrincə, “sol” əvəzliyi intensiv şəkildə işlənmişdir. A.N.Kononovun fikrincə, “sol” əvəzliyi “su+ol” tərkib hissələrindən yaranmışdır. Türk xalqlarının dillərində olan yaxın münasibət nəticəsində su və ol əvəzlilikləri çarpazlaşmış tam bir lüğət vahidinə (sol) çevrilmişdir. (9,102). Paralel işlənən bu əvəzliliklərin tərkibindən saitlərdən birinin düşməsi qənaət prinsipinin bir halıdır, çünki belə halı dilimizdə hər zaman müşahidə edə bilirik. Azərbaycan dilində saitlə bitən birinci söz, saitlə başlayan ikinci bir sözlə birləşdiyi vaxt birinci sözün son saiti itir ki, bu da dilin qənaətə meyliliyi ilə bağlıdır. Məs: Əliəkbər-Ələkbər, Hacıağa-Hacağa sözlərində bir səslə düşdüğü kimi, su-ol əvəzliliklərində də birsəslə düşmüşdür. Verdiyimiz qısa izahatdan belə bir də birsəslə nəticəyə gəlirik ki, sol dilin təkamülü prosesində tərkib hissələrinə paylanmağa doğru getmiş, türkcələrin bəzilərində öz əslini ol, sol mühafizə etmiş, bəzilərində isə tamamilə dilin qənaətə meyliliyi ilə bağlı olaraq bəsitləşmişdir və onun qənaət prinsipinə transferini belə sxemləşdirə bilərik: su+ol – sol – ol - o. Sonuncu “o” əvəzliyindən başqa, digər formalar müasir dilimizdə və dialektlərimizdə işlənmirlər. Dilimizdə işarə etmək yolu ilə işlənən “o” əvəzliyinin qədim dövrlərdəki forması “usbu” şəklində olmuşdur. XIV –XV əsrə qədərki klassiklərimizin dilində “usbu//osbu” formalarının işləklilik intensivliyi müşahidə olunur. V.V. Radlov bəzi türkcələrdə həmin işarə əvəzliyinin “os//ospu” fonetik tərkiblərində işləndiyini qeyd edir (10, 1149-1150). Azərbaycan dilində istər sol, sul və istərsə də onun tərkibcə dəyişmiş növü “os+bu” tamamilə normallaşa bilmədiyindən sabitləşməmişdir. Hazırda onun məqbul variantı “o”-dan istifadə olunur və bu əvəzliyi də qənaət prinsipinə meylilik istiqamətini belə göstərə bilərik : **usbu > osbu – su – so – o.**

Müasir Azərbaycan dilində aktiv fəaliyyətdə olan “elə” işarə əvəzliyinin tarixi dövrlərdə fəal işlənən “öylə//söylə əvəzliyindən törəməsi qrammatika kitablarında birmənalı şəkildə sübut edilmişdir (1,114). Bu işarə əvəzliyinin “öylə” forması dilimizdə demək olar ki, təsadüfi hallarda işlənir, “söylə” forması isə arxaikləşərək dilimizin lüğət tərkibini tərk etmişdir. Bu, yəni öylə//söylə əvəzliyində qənaətin transformasiya istiqamətini belə müəyyənləşdirmək düzgün olardı: söylə -öylə -elə.

Dilimizdə - ar,-ər şəkilçisi əsasən, sifət köklərinin sonuna gələrək, düzəltmə feil əmələ gətirir. Türkologiyada belə ehtimal edilir ki, bu şəkilçisi qədim dövrlərdə işlənən –kar, -kər, -qur, -gər,-qər şəkilçilərinin variantlarından biridir (1,131) və tərkib hissələrindən birinci səssizini itirmiş, qənaətə müvafiq olaraq –ar, -ər kimi bəsit bir şəkil almışdır. Qənaət prinsipinə uyğun şəkil almış bu forma nəsr mətnlərində morfoloji üsulla əmələ gələn feillərin tərkibində aktiv işlənir.

Bəzi feillərə tarixi və müasir aspektlərdən yanaşdıqda aydın şəkildə görünür ki, dilimizin öz daxili təkamül qanunlarına əsasən düzəltmə və analitik üsulla yaranmış feillərdə mürəkkəblikdən sadəliyə doğru başlanan proses tarixilik etibarilə çox-çox qədim dövrlərdən başlamışdır. Məsələn, müasir ədəbi dilimizdə işlənən “idi” – nin qədim şəkli erdi, irdi köməkçi feilləri olmuşdur, lakin zaman keçdikcə sözün tərkibindən qənaət prinsipinə müvafiq olaraq “r” səsi düşmüş və fonetik dəyişmələr baş vermiş və nəticədə müasir dilimizdə -idi (-dı, -di, du) şəkli sabitləşmişdir.

Ermiş, irmiş formaları müasir dilimizdə olan imiş-in qədim şəklidir. İdi- nin keçirdiyi tarixi inkişafı, qənaətə meyliliklə bağlı olaraq imiş də tamamilə keçirmişdir.

Müasir dilimizdə şərt məzmununu reallaşdırmaq üçün –sa, -sə şəkilçisindən istifadə olunur. Bu morfoloji göstərici tarixi əsərlərin dilində - isər şəklində işlənir, -acaq, -əcək şəkilçisinin sinonim dubleti kimi özünü göstərir. Tarixi qrammatika kitablarında ehtimal edilir ki, -isər şəkilçisi iki tərkib hissədən (i+sər) əmələ gəlmişdir və biz də bu fikri qəbul edirik (1,155). H. Mirzəzadə

göstərir ki, “-isər şəkilçisi iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir. Birinci tərəf müasir dilimizdə işlənən şərt məzmun bildirən –ilsə şəkilçisidir ; Məs: gəlir isə - gəlirsə, almış isə - almışsa və s. Bu şəkilçinin qədim şəkli – isər –dir. Lakin dilucu titrək səs olan r türk dillərində sabit olmadığı üçün get-gedə zəifləyərək, sözün sonundan düşmüş və isər, -sa, -sə şəklində sabitləşmişdir” (1, 155). Fikrimizcə, bu deyilənləri dilin qənaət prinsipinə meyliliyi ilə də əlaqələndirmək daha düzgün olardı.

Müasir nəsr dilində bəzi məqamlarda “çıxa bildi”, “çata bildi”, “görə bildi” və s. cümlələrdə inkarlıq məzmunu gerçəkləşdirmə hallarında “bildi” feili ellipsisə məruz qalır, assimlyasiyaya uyğun olaraq həmin cümlələr “çıxammadı”, “çatammadı”, “görəmmədi” şəkillərində işlənir ki, bunlar qənaət prinsipinin təzahürü kimi səciyyələndirilməlidir.

Dilimizdə ta qədim dövrlərdən XIX əsrə qədər feili bağlama şəkilçisi olan – ibən, - ibən, -ubən, -übən morfoloji göstəricisi işlənmişdir. Dilin qənaətə meyliliyi ilə bağlı olaraq bu şəkilçinin ikinci komponentində - an, - ən hissəsi ixtisar edilmiş –ib, -ib, -ub, -üb şəklində düşmüşdür. İstər qədim, istərsə də müasir formalar mənə və funksiya etibarilə eyni vəzifəni yerinə yetirirlər.

Zərflər olduqca abstrakt nitq hissəsi olduğu üçün onlarda da qənaətə meylilik özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində hərəkətin tərzini bildirən “çaparaq”, “qaçaraq” kimi sözlər “çapar”, “qaçar” –araq şəkilçisinin ixtisarı şəklində işlənir : Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çapar getdi (1,164). Əslində müasir dilimizlə müqayisədə “çapar” sözündə morfoloji sıxılma özünü göstərir və abstrakt şəkildə təsəvvürümüzdə “çaparaq” təzə zərflər canlanır. Müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş “şimdi”, “qabaqca” zaman zərflərinin hazırda bəsitləşmiş, qənaətə uyğunlaşdırılmış “indi”, “qabaqca” formalarından istifadə olunur. “Bəri” zərfləri qədim yazılı əsərlərin dilində “bu+əri” şəklində mürəkkəb formada işlənmişdir, yəni sözün etimoloji quruluşu həmin şəkildə olmuşdur, hazırda onun bəsit şəklindən istifadə edilir. Deməli, söz kökü ilə şəkilçi arasında ciddi qənaətə meylilik özünü göstərir, yəni morfoloji – semantik təkamül nəticəsində ciddi diferensial fərqlər təzahür edir. Kəmiyyət zərfləri miqdar (müəyyən və qeyri-müəyyən) sayları və kəmiyyət anlayışlı müxtəlif sözlərlə ifadə olunduqda miqdar saylarında bəzən köməkçi sözlər (kərə, dəfə, qat, qədər və s.) qənaətə uyğun olaraq düşür ki, müasir və tarixi əsərlərin dilində belə ellipsislə bağlı istənilən qədər nümunəyə rast gəlmək mümkündür.

Müasir dilimizdə işlənən “bəri” qoşmasının qədim şəkli “bərli” zaman məzmunu bildirən qoşmasıdır. N.A, Baskovov belə güman edir ki, “bərli qoşması mürəkkəb söz olub, birinci komponenti işarəliyi əvəzliyi bu, ikinci tərkib hissəsi isə əvvəllərdə müstəqil söz , sonralar isə şəkilçiləşmiş olan ünsürdən ibarətdir”(11, 503). Rus türkoloqunun bu fikrində tam reallıq əks olunmuşdur və tarixi dövrlərdə bərli qoşmasından müəyyən bir çıxış nöqtəsindən cərəyan edən hərəkətin və yerinin inkişafını gösütərmək üçün istifadə edilmişdir, hazırda dilimizdə tamamilə işləkliyini itirmişdir. Bu qoşmanın qənaətə meylilik stiqamətini belə göstərə bilərik: bu+əri – bərli – bəri.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən ilə, -la, -lə, -nan, -nən qoşmalarının birlən müstəqil sözündən törəndiyi ehtimal edilir. “Birlən, bilə qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir; yəni sağ bildirən “bir” sözünün feil düzəldən –lə şəkilçisi və qədim feili bağlama şəkilçisi “n” ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmiş” (1,208) və “birləkdə, vəhdətdə” mənasını ifadə etmişdir. Qədim birlən qoşmasının qənaət prinsipinə transferi fikrimizcə , aşağıdakı istiqamət üzrə baş vermişdir: birlən – ilən – lan, lən – nan, nən – ilə -la, -lə. Müşahidələrimiz göstərir ki, müasir nəsr dilində sonuncu variantlara daha çox üstünlük verilir. Birlən > bilə qoşması ilə bağlı R.A. Melioranski, A.N. Kononov, V. Kotvi.... və başqa türkoloqların araşdırmalarını sintez edən Ə. Rəcəbli qeyd edir ki, “Qədim türk birlən > bilə qoşması ehtimal ki, aşağıdakı inkişaf yolunu keçərək türkcələrə gəlib çıxmışdır : a) birlən > bilən > ilən > lən; b) birlə > bilə > ilə > la, -lə (12,450).

Bədi tarixi materiallarda sual əvəzliyi, birləşdirici, bağlayıcı, qüvvətləndirici ədat vəzifəsində çıxış edən kim sözü müəqsir ədəbi dilimizdə sual əvəzliyini çıxmaq şərti ki şəkildə həm bağlayıcı, həm də ədat funksiyasını icra edən uzun illər kim və ki formaları yazı materiallarının dilində işlənmişdir. Dilimizin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq qənaət prinsipinə uyğun uzun bir yol keçmiş və sözün sonunda ki ünsürü düşmüşdür.

Dildə özünü göstərən qənaət prinsipi uzun illər, əsrlər onda baş verən qısaltılmaların, ixtisarlının səslərin düşümü hadisələrinin təzahürüdür. Axı ədatı qədim dövrlərdə axır fonetik variantında işlənmiş və eyni semantik məzmunu ifadə etmişdir. Hər iki variant axır ; axı ifadəyə son , nəhayət, nəticə məzmunu gətirir və dilimizdə r samitinin vəziyyəti sabit olmadığı üçün , axır sözünün sonundakı “r”-in ellipsisə uğraması ilə axı şəklinə düşmüşdür.

Güəşt bildirən əgərçi, əyətçi, gərçi bağlayıcıları Azərbaycan ədəbi dilində XIV əsrdən etibarən işlənməyə başlamış, XVIII əsrin sonlarından həmin mürəkkəb (əyər+çi,əgər+çi, gərçi formalarda –çi, -çi ünsürləri qənaətə uyğun tərzdə düşmüşdür.

Dilin sintaktik səviyyəsində də qənaət prinsipinin işlənməsi olduqca maraqlı kəsb edən məsələlərdəndir. Qədim və orta əsrlərin yazı dilində birinci tərəfi saylardan düzəlmiş birinci növ ismi birləşmələrinin tərəfləri arasında kəmiyyətə görə uzlaşma cəhətdən müəyyən xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Məsələn, “Kitabi – Dədə - Qorqud “ – un dilində “qırx namərdlər”, Xətəidə “yüz min ziyalılar”, Füzulidə “iki aləmlər”, Vaqifdə “iki əllər”, Koroğluda “iki bəylər”, kimi işlənən birinci növ ismi birləşmələr “-lar, -lər” şəkilçisiz işlənir, birinci məntiqi baxımdan müasir dilimizdə belə formalar özünü doğrultmur, səhv hesab olunur. Morfologiyaya və sintaksisə aid vəsaitlərdə də göstərilir ki, “Sayların isimlərlə birləşməsi, yəni birinci tərəfi saydan ibarət olan ismi birləşmələr bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəla, isimdən əvvəl konkret say gəldikdə isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir” (14,24). Tarixilik baxımından yanaşdıqda aydın şəkildə görürük ki, türkdilli qədim abidələrin dilində birinci növ ismi birləşmələr daha çox işlənir. Bu tip söz birləşmələrinin qədim dövrlərdə işləklilik intensivliyini nəzərə alan Ə. Şükürlü yazır ki, “Bu da birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlmə tarixinə görə ikinci və üçüncü növ təyini birləşmələrdən daha qədim olduğunu sübut edir” (15, 169). M. Qıpçaq bu üstünlüyü riyazi hesablama – kəmiyyət baxımından üzə çıxarır və qeyd edir ki, “VII – X əsrlər Orxon və uyğur abidələrinin dilində 70 faiz birinci növ, 25 faiz ikinci növ, 4 faiz üçüncü növ təyini söz birləşməsinə rast gəlinir” (16,73). A.N.Kononov söz birləşmələrinin sintaktik xüsusiyyətlərindən danışarkən göstərir ki, “Təyin etmə zamanı nisbət şəkilçisi ilə düzələn forma daha çox işlənir : atası oğlu, ana balası, Kazım oğlu” (10, 160). Nəsr dili materialları üzərindəki müşahidələrimiz göstərir ki, birinci şəxs tək (əksər hallarda) və cəmində (nadir hallarda) olduğu kimi, birinci tərəfi ikinci şəxsin cəmi ilə düzələn üçüncü növ təyini söz birləşmələrində də yiyəlik hal şəkilçisi düşür və ona qənaət olunur. Bu vəziyyətdə də əmələ gələn birləşmə ikinci növ təyini söz birləşməsinə bənzəyirsə, lakin məzmun etibarilə üçüncü növ ismi birləşmə sayılır. Məs: **dağın çiçəyi- dağ çiçəyi, ananın südü – ana südü, ayağın tozu – ayaq tozu, atanın nəfəsi – ata nəfəsi** və s.

Nəticə: Sadə və mürəkkəb səviyyələrində də cümlə tərkibində qənaət prinsipinə uyğun prosesləri də geniş şəkildə izləmək mümkündür və bu ayrıca böyük bir araşdırmanın mövzudur.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz linqvistik faktlar göstərir ki, tarixi inkişaf nəticəsində dil mürəkkəblikdən bəsitliyə doğru yol keçmiş və söz daxilində qənaət prinsipinin özünü göstərməsi, ilk növbədə, sözün bu və ya digər səsinin ellipsisə uğraması hesabına baş verir.

Ədəbiyyat

1. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU nəşriyyatı. 1990, 376 s.
2. Hacıyev T. İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983, 187 s.

3. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif,1997, 496 s.
4. Kərimov S. “Qurbani haralıdır?” “Ulduz” jurnalı, 1981, №3, s.31-33.
5. Kazımov Ç.B. Cəbrayıl toponimləri. Bakı, “Sabah”, 1975, 54 s.
6. Серебrenиков Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1974, стр.
7. Димитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948.
8. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı.1967.
9. Кононов А.Н. Грамматика современного тюрецкого литературного языка. М. 1952.
10. Радлов В.В. Опыт тюркских словарей. СПб, 1893.
11. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II фонетика и морфология. М. 1952, стр.
12. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2002
13. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası , Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, II nəşr, 464 s.
14. Müəqsiş Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Azərb. SSR. E.A nəşriyyatı. Bakı, 1961, 203 s.
15. Şükürlü Ə. Qədim türk abidələrinin dili. Bakı, ADPU, 1993